

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 77 (477.53) «192»
DOI: 10.15587/2313-8416.2015.56346

«ФОТОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД» ПОЛТАВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ І ЙОГО СУБ'ЄКТИ

© А. І. Литвиненко

У статті за матеріалами архівних джерел (світлин, спогадів, періодики) схарактеризовано «фотографічний досвід» Полтави початку ХХ століття. Висвітлено діяльність полтавських фотохудожників, розкрито жанрові пріоритети їх творчості. З'ясована роль фотографії в житті провінційного суспільства, зокрема представників середнього класу, інтелігенції, громадських діячів Полтавщини в контексті соціокультурних і мистецьких тенденцій свого часу
Ключові слова: Полтава початку ХХ століття, «фотографічний досвід», жанри фотомистецтва, полтавські фотохудожники

In the article, which is based on materials of archival sources (photographs, memories, periodicals), the author determined "photographic experience" of Poltava at the beginning of the twenty century. The activity of Poltava's photographic artists and genre priorities in their art are revealed in this article. The author found out the role of the photograph in the life of provincial society, particularly the representatives of middle class, intellectuals and public figures of Poltava in the context of cultural and artistic trends of that time
Keywords: Poltava at the beginning of the twenty century, "photographic experience", genres of photography, photographic artists of Poltava

1. Вступ

Проведення культурологічних досліджень за допомогою візуальних джерел – один із актуальних напрямків сучасної гуманітаристики зумовлений антропологічним, візуальним «поворотами» у зарубіжній та вітчизняній науці останніх років. Нині зорові матеріали все активніше вводяться до наукового обігу, стаючи об'єктом вивчення істориків, соціологів, етнографів, культурологів, їм надають перевагу навіть у порівнянні з писемними джерелами.

Фотографія, яку часто називають «застиглою миттю», або «промовистим кадром» з погляду допитливого дослідника «здатна розгорнути цілу стрічку з життя людини й суспільства», – стверджує історик Ольга Коляструк [1]. Образи світлин, транслюючи уявлення про життєвий світ, людські стосунки, смаки, пріоритети й культурні цінності епохи в яку були створені акумулюють у собі величезний фотографічний досвід усіх причетних до нього суб'єктів.

2. Постановка проблеми

Поняття «фотографічний досвід» до наукового обігу ввів французький філософ Ролан Барт, пропонуючи вивчати фотографічне зображення не як твір мистецтва, а як процес, зокрема – з позиції того хто зображує, кого зображують і того хто розглядає (дослідника-інтерпретатора) [2]. При цьому з'ясувалася роль фотографування як засобу соціального конструювання суспільства, досліджувався зміст і зна-

чення фотографічних образів в культурі певного історичного періоду. Зауважмо, що теоретичне обґрунтування заснованого на візуальному досвіді підходу має широке застосування в культурології, оскільки реалізує її основну мету: вивчення культурних об'єктів в цілісності духовних, матеріальних, художніх компонентів, з'ясування типологічних характеристик історичних епох, культурних явищ, тенденцій розвитку тощо.

3. Огляд літератури

У сучасній науковій думці склалося достатньо передумов, щоб виокремити візуальність як окрему газуль науки. Найвагоміші здобутки у цьому напрямку належать зарубіжним вченим, представникам семіотичного (В. Берджин, А. Бергер), дискурсивного (Р. Брекнер, Р. Краус, Л. Малві), постмодерністського (Г. Поллок, С. Холл, У. Еко), постструктуралістського (П. Бурдьє, Р. Барт, Т. Ван Дейк, М. Фуко) підходів. Найближчими до культурних досліджень виявилися представники британської школи М. Джей, Л. Картрайт, М. Штрукнер дослідження яких спрямовані в площину інтерпретації візуальних феноменів суспільства в контексті повсякденності.

В українській, а також російській науковій практиці візуальність ще й досі залишається дослідницьким методом окремої науки. Лише упродовж останніх десятиліть у зв'язку з широкою розробкою

проблем «повсякденності» метод візуальних досліджень активно застосовується у філософії (О. Росинська, В. Круткін, О. Петровська, В. Савчук, А. Усманова) та історії (О. Коляструк, Н. Козлова, М. Коцюбинська).

Мета статті – схарактеризувати «фотографічний досвід» Полтави початку ХХ століття, розкрити роль фотографії в житті провінційного суспільства в контексті соціокультурних і мистецьких тенденцій часу.

Життя Полтави на початку ХХ століття – яскрава й змістовна сторінка вітчизняної культури, має свою історію і свій візуальний досвід. Тож, як сприймали і як ставилися до фотографування учасники фотопроцесу і, що бачили митці крізь об'єктиви своїх фотокамер спробуємо з'ясувати звернувшись до архівних джерел. На жаль, жодних листів, щоденників, записок чи мемуарів, які б належали полтавським фотографам нам знайти не вдалося. Можливо цей досвід не мав належного вербального підтвердження, або ж ці свідчення було безповоротно втрачено у важкі роки війни, революцій, під час пожеж. Поодинокі факти про життя й діяльність полтавських фотомитців нам вдалося виявити під час опрацювання архівів сучасників. Одним із них був український і російський композитор Леонід Лісовський (1866-1934), який жив і працював у Полтаві упродовж 1899-1909 років. Своїми враженнями від спілкування з місцевими фотографами музикант поділився у своїх спогадах «Десять лет в Полтаве...».

4. «Фотографічний досвід» Полтави початку ХХ століття: соціокультурний і мистецький контекст

4. 1. Фотографічне повсякдення Полтави в подіях і персоналіях

У 2-му випуску мемуарів Л. Лісовського читаємо: «Стояли чудные весенние дни, и пошли гулять по городу фотографы, делать снимки для открыток. В каждом доме Полтавы, можно сказать, было по несколько любителей фотографии. Курьезная борьба велась в Полтаве между мелкими профессиональными фотографами, которым из-за художественной фотографии И. Ц. Хмелевского не хватало практики. Стоило мне обратиться за сниманием нашей школьной группы к одному скромному фотографу (скорее, напросившемся ко мне) на 29 апреля, как про это разнюхал другой, однокалберный с ним фотографик, более, однако, смелый, чем первый. И вот второй «ничтоже сумняшеся» явился со своим аппаратом, стал рядом с первым и после поднятого ими скандала тоже снял нас, после чего оба фотографа, препираясь между собою, отправились с городским полицию, оставив нас в неизвестности, от кого из них мы получим группу (и получим ли ещё?)» [3].

Як бачимо, фотографування в Полтаві було доволі популярною й водночас конкурентною справою. Фаворитом з поміж усіх вирізнявся *Йосип Хмелевський (1849-1924)*. Він був блискучим портретистом, працював у різних новаторських жанрах свого часу, одним із перших у вітчизняній практиці оволодів справою фоторепортера [4]. Починаючи з 90-х років ХІХ століття митець брав активну участь у громадському житті губернії – як товариш голови

Полтавського фотографічного товариства, член Другого громадського зібрання й Полтавського церковного історико-археологічного комітету. Ім'я фотографа знаходимо у списках діячів Полтавської вченої архівної комісії, а також серед учасників «Першої української художньої виставки» разом з Григорієм та Іваном Мясоедовими, О. Сластіоном, П. Мартиновичем, С. Васильківським, В. Кричевським, Г. Циссом, Л. Позеном і В. Короленком [2]. Напередодні святкування 200-річчя Полтавської битви за дорученням Полтавського церковного історико-археологічного комітету Й. Хмелевський разом з відомим краєзнавцем В. Бучневичем отримали дозвіл на фотографування храмів Полтавщини [5]. Згодом, за їх роботами було видано унікальний фотоальбом із 390 фотографій, який нині зберігається у Королівському архіві в Стокгольмі [2].

Популярністю та визнанням серед полтавців користувалось фотоательє *Михайла Фріденталя (1849-1935)*. Майстер спеціалізувався на виготовленні салонних портретів, водночас особливе місце у його творчості здобула документальна фотографія. Чимало світлин М. Фріденталь присвятив знаковим подіям із життя губернії – святкування 200-річчя Полтавської битви й відкриття пам'ятника полковнику О. С. Келіну (1909), гастролі драматичної трупи Д. І. Басманова у Полтавському театрі (1913), встановлення погруддя Іванові Котляревському у Полтаві 1903 року [4]. Стосовно останнього знімку зауважимо, що М. Фріденталь був єдиним, хто увічнив у світлі подію виняткового державного значення – єднання навколо постаті основоположника української літератури національної культурної еліти й усієї нації.

Активним учасником громадського життя губернії був також відомий український діяч, редактор газет «Полтавские губернские ведомости», «Полтавский вестник» Дмитро Іваненко (1859-1943). У зв'язку з професійними обов'язками йому неодноразово доводилося користуватися послугами місцевих фотографів, про що свідчать світлини на шпальтах очолюваних ним періодичних видань. За ініціативи Д. Іваненко у 1902-1907 роках місцеві газети надрукували цілу галерею портретів офіційних осіб Полтавщини – губернатори Є. Й. Янковський, П. П. Косаговський, А. Н. Татішев, О. К. Бельгард, В. П. Трегубов, очільники Полтавської казенної палати Є. Анучін й А. В. Шидловський, практично всі члени Державної думи Полтавської губернії, єпископи Іларіон, Георгій та багатьох інших.

На початку ХХ століття мешканці Полтави виявляли неабиякий інтерес до різноманітних проявів суспільного життя. Подією, яка впродовж 1898-1901 років спричинила гучний не лише місцевий, а й загальнодержавний резонанс став судовий процес у справі братів Скитських звинувачених у вбивстві секретаря Полтавської духовної консисторії О. Я. Комарова. За час проведення слідства полтавці глибоко емоційно, із загостреним почуттям справедливості вболівали за долю ближнього. У спогадах Л. Лісовського, з цього приводу, зокрема читаємо: «28 мая, весь город поголовно был в колоссальном напряжении, ожидая с часу на час приговора Окружного Суда <...>. И когда, наконец, под чудный вечер был

вынесен оправдательный приговор обоим братьям – едва ли не три года до того просидевшим в тюрьме, – то весь город, можно сказать, бросился на нашу улицу (бывшую Новополтавскую) к квартире защитника Скитских, частного поверенного Мойсея Даниловича Зеленского, которому устроили громкие, восторженные народные овации» [6].

Очевидно, що перебіг судової справи, а також реакція на нього полтавської громадськості не могли залишатися поза увагою фоторепортерів, тож чимало світлин надрукували місцеві газети. Кілька фотографій з місця проведення слідчого експерименту (роботи Й. Хмелевського) увійшли до мемуарів Д. Іваненка з власними коментарями автора: «...И вот открылось заседание суда, быть может, единственное в своем роде, под открытым небом, в тени дерев, на месте преступления»; «Местность у мостика, где был убит А. Комаров»; «Кузьминский, Карабчевский, Ежов и другие у дома Богодаевой»; «Петерсен отец, на вопросы Кузьминского, показывал рукой и пояснял движения сына»; «На демонстрации Петерсонов Скитские смотрят спокойно, стоя между конвойными» [7].

4.2. Жанрові пріоритети становлення і розвитку фотомистецтва на Полтавщині

У цілому, поява на шпальтах місцевої періодики репортажних фото свідчила про становлення на Полтавщині прес-, або так званої *журналістської фотографії*. Реалізація цієї справи значною мірою залежала від удосконалення обладнання фотографів. Запровадження зручних та легких ручних камер суттєво мобілізувало роботу працівників фотосфери, дозволяючи проводити зйомку за межами студії безпосередньо на місці подій. Своєї черги, можливість створення спонтанних фото робило повсякденне життя одним із основних об'єктів фотографування.

На початку ХХ століття у умовах національно-культурного піднесення у суспільстві істотно зростала увага до всього українського. Поряд з літературними, історичними, краєзнавчими розвідками й активним дослідженням різноманітних явищ народної культури з'явилася можливість відтворювати національний колорит, побут та звичаї українців засобами фотомистецтва. Характерною ознакою «побутописання світлом» стала реалістичність зображуваної дійсності. На цьому, зокрема, наголошували й самі митці – Й. Ц. Хмелевський у передмові до фотоальбому «Гоголь на Батьківщині» (Київ, 1902) пише: «Местности и обстановку, драгоценные для биографии Гоголя, читатель найдет здесь, закрепленными при помощи света – почти в таком же виде, как они представлялись взгляду нашего великого писателя» [8]. Зауважимо, що Й. Ц. Хмелевський був першим, хто створив унікальний нарис народно-побутової культури Полтавщини у світлинах. Роботи майстра: «Жарт», «Засватали», «Танці біля вокзалу», «Пряля», «На річці», «Дожидає милого» та багато інших, по суті започаткували розвиток на Полтавщині жанрової фотографії.

Серед найпоширеніших на той час був *фотопортрет*. Поява цього жанру в історії вітчизняної фотографії сягає 40-х років ХІХ століття. На Полта-

вщині фотопортрет стає популярним на початку ХХ століття, коли соціокультурне та інституційне життя регіону досягає найбільшого розвою. У цей час по всій губернії зростає мережа державних та приватних закладів освіти, наукових, громадських, мистецьких установ під орудою відомих українських громадських діячів, письменників, науковців, музикантів: І. Павловський, В. Короленко, В. Щепотьев, Д. Ахшарумов, Г. Маркевич, І. Різенко, Віктор і Володимир Оголевці, Ф. Попадич, Л. Лісовський, Григорій та Іван Мясоедови, О. Сластьон та багато інших [9]. Практично кожен з них був активним споживачем фотопослуг. Натомість, і для пересічних полтавців, і для більшості публічних осіб фотографування було далеко не буденною справою. Фотосалон відвідували цілими родинами з нагоди свят, або сімейних урочистостей. До події ретельно готувалися, дбаючи про зовнішній вигляд та одяг. У Полтаві фотографів часто запрошували додому, іноді призначали зйомку в межах школи, інституту, за лаштунками театру. Замовники фотопослуг уважно ставилися й до оформлення своїх світлин. Найбільшим попитом користувалися індивідуальні, групові, родинні знімки так званого «кабінетного» («Кабінет-портрет»), або «візитного» форматів. Їх розміщували на особливих, виготовлених у типографський спосіб «паспорту», ексклюзивні варіанти деяких замовляли із-за кордону. Варто зазначити, що для полтавської інтелігенції – акторів, вчителів, лікарів, військовослужбовців, представників аристократії фотопортрет був не лише предметом естетичної насолоди, а й сучасним і доволі престижним засобом суспільної самопрезентації. У збереженому до сьогодні архіві полтавських фотохудожників – ціла галерея світлин відомих осіб: «Співачка Садовська», «Художниця М. Башкирцева» «Полтавська аристократія з лікарем С. В. Вороновою», «Удова полковника Тессена з дітьми», «Портрет актора А. М. Климова» (1894), «Портрет сестер Вівченко й підпоручика 34-ї артилерійської бригади» (1900), «Сімейний портрет Д. Іваненка з дружиною Лідією Миколаївною» (1903), «Портрет Олі Феоктистової», та багатьох інших робіт авторства Й. Хмелевського, В. Волкова та інших.

У доробку полтавських фотохудожників досить широко представлено *архітектурний пейзаж*. Левова частка світлин цього жанру присвячена визначним пам'яткам міста. Серед них – будинок Полтавського губернського земства, Монумент Слави в Корпусному парку (тоді Олександрівський сад), адміністративні будівлі центральної площі. І до тепер ці споруди є знаковими для Полтави, свідченням її легендарної історії. Довершений у класичному стилі ансамбль Круглої площі зводився на початку ХІХ століття, у період, коли Полтава набула статусу адміністративного центру Малоросійської губернії. Того часу генерал-губернатор О. Б. Куракін запросив із Петербурга архітектора Михайла Амвросимова за проектом якого упродовж 1803-1805 років місто розбудовувалася на зразок північної російської столиці, Полтаву іноді стали називати «малим Петербургом» [10].

Не менш привабливими для фотографування виявлялися мальовничі куточки Полтавської губернії.

Увагу митців практично одночасно привертало розкішні садиби заможних полтавських родин, і набагато скромніші, але надзвичайно мальовничі сільські пейзажі. У доробку Й. Хмелевського бачимо фотографії з зображеннями маєтку князя В. С. Кочубея в Диканьці. Фасад головного будинку зафіксовано з боку Тріумфальних воріт, збудованих на честь перебування тут імператора Олександра I у 1820 році. Деякі світлини яскраво демонструють масштаби господарських угідь Кочубеїв – кінний завод, манеж, загін для оленів, оранжерея, парники, дубовий гай. До найкращих робіт Й. Хмелевського в пейзажному жанрі належать також передмістя Полтави (Кобищани з боку Стрітенської вулиці) фотографії сіл Петрівці та Нижніх Млинів тощо.

На початку ХХ століття під впливом комерціалізації й бурхливого розвитку індустрії розваг фотомистецтво поступово стає складовою масової культури. На шпальтах центральних, провінційних, зокрема полтавських періодичних видань друкувалися тисячі оголошень з пропозиціями фотопослуг майстрів. За для успіху й популяризації своєї справи кожний фотограф намагався створити власну візитівку, яка б не лише задовольняла споживача з точки зору необхідної інформації, а й могла б вразити споживача рівнем майстерності фотохудожника. Візитівки багатьох фотографів, долаючи утилітарні потреби традиційного рекламного засобу перетворювалися на справжні мистецькі шедеври.

У Полтаві візитівки мали практично всі фотографи – В. Волков, Д. Месрович, Р. Салітан, М. Фріденталь, Й. Хмелевський, спробуємо схарактеризувати деякі з них. Візитівка В. О. Волкова невибаглива й проста: на сірому фоні – мольберт, пензлі і, короткий, півколом напис: «Художник Волков, Полтава». У порівнянні з нею, картка Д. Месровича мала більш живописний вигляд: на тлі мальовничого пейзажу – зображення пам'ятника І. Котляревському (роботи Л. Позена). Використавши місцеву атрибуцію Д. Месрович, вочевидь хотів підкреслити свою приналежність до полтавських митців. Більш інформативною у порівнянні з попередніми є візитівка Рафаеля Салітана. На ній окрім прізвища власника й адреси фотозакладу подано детальну інформацію про послуги: «Специальное отделение для увеличения портретов от самой малой величины до натуральной» і напис – «негативы сохраняются». Зазначимо, що ця візитівка виконана з дотриманням тогочасних мистецьких канонів: розкішна рамка з квітами, янголятками, розписом, гербом угорі по центру. Простою й водночас вишуканою була картка у М. Фрідентала: на квітковому, пастельного кольору тлі – розлогий, у формі вензеля автограф майстра, внизу зазначено адресу фотоательє. У мистецькому доробку Й. Хмелевського не одна, а декілька візитівок, кожна з яких представляє окремий період творчості майстра. Перші дві досить лаконічні й представлені лише прізвищем та ініціалами власника. Остання третя, зрілого етапу діяльності майстра має більш презентабельний, навіть дещо помпезний вигляд: високий клас майстерності фотохудожника засвідчує вагома низка нагород – медалей та відзнак, викарбуваних на картці золотим тисненням.

Зростання масштабів вітчизняної фотоіндустрії на початку ХХ століття сприяло урізноманітненню фотографічних практик, масового розповсюдження у цей час набуває *поштова листівка*. Здобувши визнання у великих містах як зручний і доволі швидкий засіб комунікації, поштівка стає популярною і в провінції. Листівки з дарчими написами, оригінальними привітаннями надсилали рідним і друзям з нагоди свят, або як вістку з подорожі. За ними відстежували важливі життєві події, намагалися встановити пам'ятні дати. Для багатьох користувачів поштова картка була родинною реліквією і предметом колекціонування.

Перші листівки полтавських фотохудожників особливо реалістично візуалізують життєвий простір Полтави на початку ХХ століття. Левова частина їх, це переважно урбаністичні замальовки з видами полтавських вулиць, будинків, крамниць, площ, парків, храмів, пам'ятників. Найбільш тиражованими є зображення Соборної площі, Монументу Слави, Хрестовоздвиженського монастиря, вулиці Олександрівської, Успенського собору, Самсонівської церкви, будівель Полтавського театру, Полтавського кадетського корпусу, Інституту шляхетних панянок, пам'ятників на полі Полтавської битви. Свого часу їх з успіхом друкували найвідоміші типографії у Стокгольмі («Гранберг і Сванстрем»), Москві («Шерер і Набогльц»), Києві («Рассвет»). У Полтаві лідером по виготовленню листівок була типографія І. Дохмана. Саме тут за фотознімками Й. Хмелевського було видруковано низку найбільш популярних в Російській імперії альбомів: «Типи Малоросії», «Види Малоросії», «Пейзажі Полтавщини».

5. Результати дослідження

Світлини, листівки, репродукції полтавських фотохудожників давно стали документальними раритетами, проте й до сьогодні вони не втратили своєї актуальності. Деякі з них вигляді ілюстрацій можна побачити на сторінках історичних, етнографічних, краєзнавчих праць. Нині – це не просто «пасторальна ностальгія, а цілком правомірний документ природнокліматичної, побутової, ландшафтної, навіть екологічної історії» [1] в якому закарбовано ментальний образ Полтавського краю.

6. Висновки

На рубежі ХІХ-ХХ століть вітчизняне фотомистецтво набувало стрімкого розвитку й поширювалося як окрема, доволі потужна індустрія масової культури. Процеси урбанізації, підвищення рівня життя городян, зокрема середнього класу й інтелігенції сприяли розвитку фотосправи. Бажання жителів міст йти «в ногу» з часом співпадало з можливістю фіксувати й архівувати події особистого, сімейного, суспільного життя засобами фотомистецтва.

У Полтаві становлення фотографії відбувалося у конкурентній боротьбі місцевих фотографів-ентузіастів, які окрім комерційного зиску, через освоєння нових фотографічних практик, мистецьких технік, вбачали у фотосправі можливість піднесення рівня власної професійної майстерності.

У спадщині полтавських фотохудожників

представлена мистецька продукція різних жанрів: від портретів (індивідуального, групового, сімейного), архітектурних та ландшафтних пейзажів, репортажних фото та жанрових замальовок на народну тематику, – до зумовлених часом і комерційним потребами візитних карток та тиражованих сотнями поштових листівок.

Активно увійшовши у повсякденне життя полтавців на початку ХХ століття фотографія міцно закріпилась у середовищі міської інтелігенції, ставши не лише атрибутом естетичних амбіцій власника, а й засобом збереження соціальної, зокрема національної ідентичності особистості в культурі свого часу.

Література

1. Иваненко, Д. А. Записки и воспоминания 1888 1908 гг. [Текст] / Д. А. Иваненко // История Полтавы. – Режим доступа: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-poznavaniyam?id=3742>
2. Барт, Р. Фотографическое сообщение [Текст] / Р. Барт. – Система моды. Статьи по семиотике культуры. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – С. 378-392.
3. Лисовский, Л. Десять лет в Полтаве (1899-1909). Из дневников и воспоминаний. Вып. II [Текст] / Л. Лисовский. – Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського. – 39 с.
4. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве [Текст] / под. ред. Д. Иваненко. – Полтава: «Полтавский голос», 1910. – 260 с.
5. Кім Скалацький. Полтавські фотографії, ті, що зупинили мить (фотографії Полтави 1861-1921 рр.) [Електронний ресурс]. – Національний союз фотохудожників України. – Режим доступу: <http://photospilka.com/stati/kim-skalackiy-poltavski-fotografi-ti-scho-zupinili-mit-fotografi-poiivay-1861-1921-rr.html>
6. Коляструк, О. Джерела з історії повсякденності. Вип. 2 [Текст] / О. Коляструк. – Південна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 49-72.
7. Гоголь на Батьківщині: Альбом художніх фотографій та геліографію, що відносяться до пам'яті М. В. Гоголя [Текст]. – Х.: САГА, 2010. – 86 с.
8. Волосков, В. Ф. Координати часу. Краєзнавчі етюди полтавського краю [Текст] / В. Ф. Волосков. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 284 с.
9. Лисовский, Л. Десять лет в Полтаве (1899—1909). Из дневников и воспоминаний. Вып. III [Текст] / Л. Лисовский. – Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського.
10. Литвиненко, А. І. Полтавщина: музична культура (XIX – початок ХХ століття) [Текст]: навч. пос. / А. І. Литвиненко. – К.: Автограф, 2011. – 220 с.
11. Кім Скалацький. Полтавські фотографії, ті, що зупинили мить (фотографії Полтави 1861-1921 рр.) [Електронний ресурс]. – Національний союз фотохудожників України. – Режим доступу: <http://photospilka.com/stati/kim-skalackiy-poltavski-fotografi-ti-scho-zupinili-mit-fotografi-poltavi-1861-1921-rr.html>
12. Труды Полтавського Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 2 [Текст]. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 76 с.

References

1. Ivanenko, D. A. Zapiski i vospominaniya 1888-1908 gg. Istorija Poltavu. Available at: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-poznavaniyam?id=3742>
2. Bart, R. (2003). Fotograficheskoe soobshhenie. Sistema mody. Stat'i po semiotike kul'tury. Moscow: Izdatel'stvo im. Sabashnikovyh, 378-392.
3. Lisovskij, L. Desjat' let v Poltave (1899-1909). Iz dnevnikov i vospominanij. Issue II. Institut rukopisi NBU im. V. Vernads'kogo, 39.
4. Ivanenko, D. (Ed.) (2010). Prazdnovanie 200-letija Poltavskoj pobedy v Poltave. Poltava: «Poltavskij golos», 260.
5. Kim Skalac'kyj. Poltavski fotografy, ti, shho zupynily myt' (fotografy Poltavu 1861-1921 rr.). Nacyonal'nyj sojuz fotohudozhnykov Ukrayny. Available at: <http://photospilka.com/stati/kim-skalackiy-poltavski-fotografi-ti-scho-zupinili-mit-fotografi-poltavi-1861-1921-rr.html>
6. Koljastruk, O. (2010). Dzhherela z istorii' povsjakdennosti. Issue 2. Povoenna Ukrai'na: narysy social'noi' istorii' (druga polovyna 1940-h – seredyna 1950-h rr.). Kyiv: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 49-72.
7. Gogol' na Bat'kivshhyni: Al'bom hudozhnih fotografij ta geliografvjur, shho vidnosjat'sja do pamjati M. V. Gogolja (2010). Kharkiv: SAGA, 86.
8. Voloskov, V. F. (2010). Koordynaty chasu. Krajeznavchi etjudy poltavsk'ogo kraju. Poltava: Dyvosvit, 284.
9. Lisovskij, L. Desjat' let v Poltave (1899-1909). Iz dnevnikov i vospominanij. Issue III. Institut rukopisi NBU im. V. Vernads'kogo.
10. Litvinenko, A. I. (2011). Poltavshhina: muzichna kul'tura (XIX – pochatok XX stohttja). Kyiv: Avtograf, 220.
11. Kim Skalac'kyj. Poltavski fotografy, ti, shho zupynily myt' (fotografy Poltavu 1861-1921 rr.). Nacyonal'nyj sojuz fotohudozhnykov Ukrayny. Available at: <http://photospilka.com/stati/kim-skalackiy-poltavski-fotografi-ti-scho-zupinili-mit-fotografi-poltavi-1861-1921-rr.html>
12. Trudy Poltavsk'ogo Cerkovnogo Istoriko-Arheologicheskogo Komiteta (1908). Issue 2. Poltava: Jelektrich. Tipo-Lit. Torg. Doma I. Frishberg i S. Zorohovich, 76.